

АРХЕТИП ТРИКСТЕРА В РОМАНАХ «Я ОБСЛУГОВУВАВ АНГЛІЙСЬКОГО КОРОЛЯ» БОГУМІЛА ГРАБАЛА ТА «ЦЕНЗОР СНІВ» ЮРІЯ ВИННИЧУКА

Бокшань Галина Іванівна,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов
Херсонського державного
аграрно-економічного університету
alebo@ukr.net
orcid.org/0000-0002-7430-8257

Мета дослідження – виявити ознаки архетипу Трикстера в образах героїв-оповідачів у романах «Я обслуговував англійського короля» Б. Грабала і «Цензор снів» Ю. Винничука, а також довести їх генетичну спорідненість.

Методи дослідження: порівняльно-історичний і порівняльно-типологічний (шляхом порівняльного аналізу творів чеського й українського письменників визначаються генетична спорідненість, типологічні й оригінальні риси художнього міфомислення авторів), контекстуальний (романи розглядаються в контексті традиційної міфології), інтертекстуальний (здійснюється деконструкція текстів із метою виокремлення й поглибленого аналізу архетипів, міфологічних інтертекстів та авторських дискурсів), семіологічний (з’ясовується семантика міфологічних мотивів і образів), психоаналітичний (розкриваються архетипні основи та психологічні засади авторської міфотворчості, психологізм образів), поетологічний (розглядається міфопоетика творів).

Результати. У статті з’ясовано, наскільки репрезентативно риси міфологічного героя-пройдисвіта оприявнюються в персонажах творів Б. Грабала та Ю. Винничука. Акцентовано, що в образі піколика Яна Діте в романі «Я обслуговував англійського короля» ці властивості візуалізовано в дещо редукованому вигляді, тоді як архетипні характеристики Трикстера більш послідовно оприявнюються в образі Андреаса Попеля в «Цензорі снів». Визначено, які атрибути пікарескої літератури оприявнюються в романах чеського та українського письменників: «Цензор снів» Ю. Винничука є типовим її зразком, а окремі, властиві крутійській прозі, елементи в романі «Я обслуговував англійського короля» не виконують у ньому жанрові функції. Окреслено зв’язки героїв-оповідачів Яна Діте й Андреаса Попеля з мотивом еротичного кохання як прояв кореляції з архетипом Трикстера. Прослідковано генетичну спорідненість романів Б. Грабала та Ю. Винничука на стилістичному рівні, що найбільш виразно відчувається в іронічному модусі обох творів.

Висновки. Зроблено висновок про те, що рецепція архетипу Трикстера в генетично-споріднених романах «Я обслуговував англійського короля» і «Цензор снів» позначена різною за інтенсивністю трансформацією його семантичних атрибутів.

Ключові слова: міфологічний герой-пройдисвіт, генетична спорідненість, пікареский роман, іронічний модус, рецепція.

THE TRICKSTER ARCHETYPE IN THE NOVELS “I SERVED THE KING OF ENGLAND” BY BOHUMIL HRABAL AND “THE CENSOR OF DREAMS” BY YURI VYNNYCHUK

Bokshan Halyna Ivanivna,
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Foreign Languages
Kherson State Agrarian and Economic University
alebo@ukr.net
orcid.org/0000-0002-7430-8257

The purpose of the study is to identify the features of the Trickster archetype in the characters-narrators in the novels “I Served the King of England” and “The Censor of Dreams”, and also prove their genetic kinship.

Research methods used in the study are comparative-historical and comparative-typological (typological and original features in the works of the Czech and Ukrainian writers are determined by means of comparative analysis of their literary mythological thinking), contextual (the novels are examined in the context of traditional mythology), intertextual (the texts are deconstructed to distinguish and perform a thorough analysis of archetypes, mythological intertexts and the authors’ discourses), semiological (the semantics of mythological motifs and figures is revealed), psychoanalytical (archetypal foundations and psychological principles of the authors’ mythological writing and psychologism of the characters are discovered), poetological (mythopoetics of the novels is characterized).

Results. The paper introduces the results of the comparative analysis of the literary works of B. Hrabal and Yu. Vynnychuk conducted for the first time. The study determines how representatively the features of the mythological cheater manifest themselves in the characters-narrators of “I Served the King of England” and “The Censor of Dreams”. The study finds out what attributes of picaresque literature appear in the novels of the Czech and Ukrainian writers. The research outlines the association of the characters-narrators Ditě and Andreas Popel with the motif of erotic love as an evidence of correlation with the Trickster archetype. It detects genetic kinship of B. Hrabal’s and Yu. Vynnychuk’s novels on a stylistic level which is most vividly reflected in the ironic modus of both literary works.

Conclusions. The findings of the study can be useful in further research on the interpretation of the Trickster archetype in modern fiction. They make it possible to draw a conclusion that the reception of this archetype in the novels “I Served the King of England” and “The Censor of Dreams” is characterized by different intensity of the transformation of its semantic attributes.

Key words: mythological cheater; genetic kinship; picaresque novel; ironic modus; reception.

1. Вступ

Роман Б. Грабала «Я обслуговував англійського короля» перекладено українською Ю. Винничуком у 2009 році, тому генезу образу Андреаса Попеля в «Цензорі снів» (2017), вочевидь, слід пов'язувати саме з цим твором чеського письменника. У післямові до його другого видання Ю. Винничук акцентує культурну близькість світів, із яких вийшли обидва митці, й ідентифікує характерні риси Грабалової прози: «Грабал перемищує справи важливі й абсолютно пусті, випадкові й логічно узгоджені на засаді зіткнення контрастів: гумору й жаху, сентименталізму й вульгаризму, комізму й трагізму. Такі зіставлення дають цікаві й гротескні ефекти» (Винничук, 2013: 234–235). Означені поетикальні особливості властиві й творчості Ю. Винничука. Припускаємо, що образи героїв-оповідачів романів «Я обслуговував англійського короля» та «Цензорі снів» є спорідненими, що виявляється передусім у засобах їх характеротворення.

Поліфонічність романів «Я обслуговував англійського короля» Б. Грабала та «Цензор снів» Ю. Винничука уможливило їх багатоаспектну інтерпретацію. Варто підкреслити, що ці твори в сучасному літературознавстві розглядалися здебільшого осібно. Так, особливий науковий інтерес становить дисертаційна робота Ю. Федець (Федець, 2005), яка дослідила прозу чеського письменника в контексті «празької іронії» і зробила значний внесок у розуміння її стилістичних особливостей. Разом із тим поділяємо думку О. Палій, яка проаналізувала іронічний дискурс у романі «Я обслуговував англійського короля», про недостатність дослідницької уваги до цього твору Б. Грабала (Палій, 2014 а, б). Роман Ю. Винничука також належить до маловивчених: Л. Підкуймуха (Підкуймуха, 2019) розглянула його в мовному аспекті разом з іншими текстами автора про Львів; С. Філоненко (Філоненко, 2017) побіжно згадала цей твір у літературно-критичному огляді сучасної популярної прози) і з огляду на це потребує подальшого дослідження не тільки осібно, але і як об'єкт порівняльних студій. Отже, окреслений стан вивчення проблеми дає підстави вважати тему нашої розвідки актуальною.

Мета дослідження – виявити ознаки архетипу Трикстера в образах героїв-оповідачів Яна Діте та Андреаса Попеля в романах «Я обслуговував англійського короля» і «Цензор снів», а також довести їх генетичну спорідненість, прослідкувавши у творі-реципієнті Ю. Винничука творчі перегуки з романом-транслятором Б. Грабала.

Для досягнення поставленої мети доцільним вважаємо використання таких **методів дослідження**: порівняльно-історичного й порівняльно-типологічного (шляхом порівняльного аналізу творів чеського й українського письменників визначаються генетична спорідненість, типологічні й оригінальні риси їх художнього міфомислення), контекстуального (романи розглядаються в контексті традиційної міфології), інтертекстуального (здійснюється деконструкція текстів із метою виокремлення й поглибленого аналізу архетипів, міфологічних інтертекстів та авторських дискурсів), семіологічного (з'ясовується семантика міфологічних мотивів і образів та авторських неоміфів), психоаналітичного (розкриваються архетипні основи та психологічні засади авторської міфотворчості, психологізм образів), поетологічного (розглядається міфопоетика творів).

2. Архетип Трикстера у характеротворенні головних персонажів

Окремі риси героїв-оповідачів у романах чеського та українського письменників є проекцією архетипу Трикстера, семантичним ядром якого є схильність до хитрощів і шахрайства (Leeming et al., 2010). В образі піколика Яна Діте ці властивості візуалізовано в дещо редукованому вигляді. Так, на початку його автобіографічної оповіді з'ясовується, що, продаючи гарячі сосиски пасажирам у вагонах, він навмисно довго шукав дрібну решту – поки не від'їжджав поїзд. Ян навіть навчився плакати на пероні, щоби викликати до себе співчуття. Це уможливило накопичення ним досить великих грошових сум. У самохарактеристиці Яна Діте акумульовано властиву архетипу Трикстера двоїсту природу: «і отак я й починав нічого не чути й нічого не бачити, хоча усе довкола чув і все бачив» (Грабал, 2013: 9). Видається, що така життєва позиція обумовлена не стільки навмисним переступом моральних меж, скільки неусвідомленістю їх існування. Маленький зріст Яна Діте та походження його прізвища (з чеської dítě – дитина) провокує порівняння з незрілою особистістю, позбавленою знання про зло.

Архетипні риси Трикстера більш послідовно репрезентовані в образі Андреаса Попеля, для якого крутість – звична справа: «Я викручуся з будь-якої ситуації. І викручувався досі доволі вдало» (Винничук, 2017: 332). На відміну від Яна Діте, він чітко усвідомлює порушення встановлених у суспільстві етичних кордонів і не переймається цим, демонструючи властивий Трикстеру егоїзм. Андреас Попель у всіх ситуаціях прагнув втриматися будь-якою ціною: «Те, що мені доводиться виживати коштом інших, не повинно мене спиняти» (Винничук, 2017: 24). Він займався контрабандою і за шахрайство потрапив на два роки до в'язниці. Коли Андреас відкрив свою кнайпу «Під липою», то разом зі своїм помічником Левком займався ошуканством клієнтів, не відчуваючи при цьому жодних докорів сумління: «Ми вирішили, що не буде гріхом перепродувати такі дефіцитні продукти в чистому вигляді, й до борошна сипали перемелену крейду, до олії доливали рідкий парафін, до молока – воду з борошном або крохмалем, сметану приправляли мішанкою з молока, соди й води з крохмалем, злегка забарвлюючи соком з моркви, під тонким шаром масла нерідко крилася брила сиру, до масла теж додавали лій, крохмаль або терту бульбу. Незабаром ми стали справжніми асами фальшування» (Винничук, 2017: 226).

К. Керенї вбачав у позачасовому праобразі Трикстера корінь усіх крутістьських персонажів світової літератури: «У даному випадку ми маємо справу з жанровим різновидом міфології. Так само шахрайський роман, що не має національних і часових обмежень, представлений у творчості Рабле й інших авторів і існуючий з часів Петронія, є жанровим різновидом роману взагалі. Рісаго – це іспанське слово, що означає «насмішний», «злодій», «шахрай». І тут ми зіштовхуємося з крутістьською міфологією» (цит. за : Радін, 1998: 244). «Цензор снів» Ю. Винничука є типовим зразком пікарескної літератури, а образ Андреаса Попеля – утіленням архетипних рис героя-пройдисвіта. Окрім персонажа-крутія, в романі українського письменника можна ідентифікувати такі характерні ознаки цього жанрового різновиду, визначені І. Качуровським, як: 1) нарація від першої особи; 2) початок розповіді

пов'язаний із дитячими роками героя (Качуровський, 2008: 177). У творі Б. Грабала атрибути героя-протисвіта в образі Яна Діте оприявнюються лише почасти, а окремі елементи, властиві крутіському роману, не виконують у ньому жанротвірної функції.

Герої-оповідачі романів Б. Грабала та Ю. Винничука опиняються у вирі історичних подій, пов'язаних із німецькою окупацією чеської та української територій. Під впливом зовнішніх обставин вони демонструють особисту гнучкість, що оприявнюється в готовності змінити національну ідентичність. Спілкування Яна Діте з німкенною Лізою, симпатія німців до його зовнішності, зокрема, до світлого волосся, спричинили в героя-оповідача ілюзії щодо етнічної приналежності: «Хоч у мене й не було твердого комірця на фраці, але, напевно, вперше я мав відчуття, що не конче високим бути, головне – високим почуватися, і ось я став спокійніше дивитися на себе, перестав бути не тільки молодшим кельнером, а й піколиком, хлопчиком-офіціантом, якому від народження і до кінця життя судилося бути коротуном, дозволяти називати себе Курдуплем і Піциком» (Грабал, 2013: 129).

Імовірна причетність до арійської крові вивищувала Яна в очах Лізи, під впливом чого зміна національної ідентичності здавалася йому природною. Однак зачарування з цього приводу швидко минулося, і герой-оповідач сповнився готовністю скористатися випадком, щоби позбутися статусу ворога Чехії. Яна Діте помилково заарештували німці як партизана замість Зденека: «обличчя, яке мені розбили тільки за те, що я дивився на годинник, стане моєю єдиною перепусткою, яка зможе витримати перевірку, отже, я увійду до Праги як борець проти нацизму» (Грабал, 2013: 157). Таку ситуацію можна розглядати як притаманну Трикстеру відсутність моральних і соціальних цінностей.

Андреас Попель співпрацював із НКВС у період радянської окупації, а потім із гестапо за часів німецької влади, виявляючи характерну для Трикстера здатність керуватися лише власними інтересами, нехтуючи етичними нормами й стандартами. Саме через бажання пристосуватися до окупантів Андрій став Андреасом, надавши документи, що підтверджували німецьке походження його матері – Лізелотти Аглаї фон Кленце, яка вийшла заміж за Марка Попеля. Така зміна ідентичності також засвідчує наявність у героя-оповідача рис, притаманних персонажам пікарески, генетичні витоки яких – в образі Трикстера. За радянської влади Андреас Попель став комуністом і на зустрічах зі школярами розповідав про «самовіддану боротьбу із фашизмом та українськими буржуазними націоналістами» (Винничук, 2017: 352).

3. Міфосемантика тілесності в романних образах

У всіх міфах про Трикстера хіть є його основною рисою (Leeming et al., 2010). Семантика тілесності виразно оприсутнюється в образах Яна Діте й Андреаса Попеля та пов'язаних із ними еротичних мотивах. Для героя-оповідача в романі Б. Грабала жіноче тіло – естетичний об'єкт, втілені й нереалізовані фантазії про який вивищують його у власних очах, позбавляючи комплексу неповноцінності, викликаного маленьким зростом: «І от, лежачи наголяся і вдивляючись у стелю, я ні з того, ні з сього встав, вийняв з вази півонії, обірвав з них пелюстки і встелив ними панянци животика <...> я сказав, що буде дуже гарно, коли на Різдво я нарву ялинових галузок і прикрашу її животик тими галузками <...> і я встав і відчув себе великим, і був я великим <...> і, відходячи, почувався так, ніби мав метр вісімдесят» (Грабал, 2013: 19–20). Він плекає мистецьке ставлення до жіночого тіла і стає співтворцем його краси у своїх любовних пригодах.

Трикстеру властиві порушення інцестуального характеру. Андреаса Попеля манив образ невідомої сестри по батькові, щодо якої він плекав еротичні фантазії: «Незмірно глибока насолода чаїлася в тій гріховній любові, відчуття такого близького й рідного тобі тіла, майже свого, оповивало мене страхом, який був водночас і приємністю» (Винничук, 2017: 26). Зрештою, його юнацькі візії стали реальністю: не відаючи правди про родинні стосунки, він змусив Меланію Ружинську стати його коханкою. Як і Б. Грабал, Ю. Винничук багато уваги приділяє естетиці жіночого тіла, використовуючи образи рослин: «То не були перса – то були райські плоди, райське манго» (Винничук, 2017: 251). Утім, на відміну від Яна Діте, Андреас Попель далекий від обоження та трепетного ставлення до жінки. Ним здебільшого керує бажання задовольнити свою хіть, тому в його нараці домінує іронічний модус: «Врешті-решт вона скорилася, як скорюються дикі лошиці в степу доброму вершникові» (Винничук, 2017: 252).

Міфологічний Трикстер завжди «керується лише власними пристрастями та апетитами» (Радин, 1998: 7–8). Важливими аспектами тілесного у творах чеського та українського митців є особливості гастрономічної культури й топоси, пов'язані з харчуванням. Виступ Б. Грабала у Стенфордському університеті засвідчує наявність автобіографічних маркерів у романі «Я обслуговував англійського короля»: «течія моєї балачки і мого писання тісно пов'язана з кнайпою і ресторанами, але зазвичай більше з кнайпою. <...> я був у постійному контакті з ресторанным життям, тож з усім тим, що я описав, особливо зіткнувся» (Винничук, 2013: 239). Місцем дій у цьому творі виступають готелі та ресторани, адже Ян Діте спочатку був офіціантом-піколиком, кельнером, а згодом реалізував свою мрію стати власником готелю. У романі Б. Грабала можна прослідкувати наслідування раблезіанських традицій, зокрема тих, про які писав М. Бахтін, – «переважання матеріально-тілесного первня життя: образів самого тіла, їжі, напоїв, <...> статевого життя. Образи ці подані до того ж у надмірно перебільшеному, гіперболізованому вигляді» (Бахтін, 1986: 310). Найвиразнішими вони є у сценах, пов'язаних зі споживанням їжі: «А потім будили ми служника, неабиякого одоробла, який цілий день спав, споживши все, що залишалося після нічних бенкетів: незліченну кількість порцій, цілі миски салатів, яких не подужали ані ми, ані покоївки, усе доїдав той служник, усе, що лишилося в пляшках, допивав і мав гігантську силу» (Грабал, 2013: 57). Велика увага приділена описам страв від вишуканих та екзотичних до буденних: «Отож ледь не щодня ми, увесь персонал, мали на обід ті палушки, раз із маком, другий з підливою, іншого разу з грінками, іноді политі маслом і посипані цукром, потім знову политі малиновим сиропом, а деколи з посиченою петрушкою і салом» (Грабал, 2013: 87).

З раблезіанським пафосом зображено і прийом ефіопського імператора в готелі «Париж», зокрема приготування верблюда. Як і в романі Рабле, у творі Грабала «матеріально-тілесний первінь – первінь святковий, бенкетний» (Бахтин, 1986: 312), для нього характерне «переведення будь-якого високого церемоніалу й обряду в матеріально-тілесний план» (Бахтин, 1986: 312).

Скориставшись прихильністю німця Крауха, Андреас Попель відкрив у своїй хаті маленьку кнайпу «Під липою», в керівництві якою виявив неабиякий хист до фальшування й шахрайства. Як і Ян Діте, герой-оповідач роману Ю. Винничука з ентузіазмом береться до роботи такого штибу: «Треба сказати, що мати свою кнайпу, а краще – цілий ресторан, було моєю найбільшою мрією, в голові кружеляли сотні найрізноманітніших страв, і я знав, як вони повинні виглядати і як вони повинні подаватися» (Винничук, 2017: 226). У романі згадується чимало назв страв української кухні, зокрема галицької: «Ніби ми там нічого особливого й не готували, була випивка і невибаглива закуска – шкварки зі смальцем, квашені огірки, оселедці, а з гарячого тільки флячки і джур» (Винничук, 2017: 228). Невдовзі Андреас Попель став директором ресторації в легендарному львівському готелі «Жорж», відновивши в ньому кращі традиції, що панували за Польщі й були втрачені з приходом радянської влади: разом із пані Помазан вони «створили не меню, а Пісню Пісень з багатющою панорамою холодних і теплих закусок, основних страв та десертів» (Винничук, 2017: 256). У «Цензорі снів» зображення навколотілесних феноменів, пов'язаних із харчуванням, відзначається деталізацією та раблезіанським гротеском: з однієї курки пані Помазан «примудрялася зготувати шість котлет по-київськи, це при тому, що за всіма світовими кухнями приписами доведено, що з однієї курки могло бути тільки дві такі котлети» (Винничук, 2017: 260). Андреасу Попелю доручили готувати бенкет для поважної комісії з Райху в Янівському концтаборі: його художня візуалізація образно й стилістично споріднена з епізодами прийому ефіопського імператора в романі «Я обслуговував англійського короля». Образ кельнера, артикульований у романах Ю. Винничука та Б. Грабала, має подібну семантику, ядром якої є інтелігентність, уважність до клієнтів, добра поінформованість у різних питаннях, витримка та терплячість. В описах готельного життя у «Цензорі снів» відлунують еротичні мотиви, характерні для твору чеського автора.

4. Стилістична спорідненість творів Б. Грабала та Ю. Винничука

Кореляція героїв-оповідачів у романах Б. Грабала та Ю. Винничука з архетипом Трикстера виявляється й на стилістичному рівні, адже їх, окрім усього, споріднює також іронічний дискурс. Як підкреслює П. Радін, сміх, гумор та іронія пронизують усі вчинки Трикстера (Радін, 1998). Поділяємо думку О. Палій про те, що в постаті Яна Діте найпереконливіше виявляється специфіка гротескної образності: «Відчутна іронічна пародія на традиційну казку про злидаря, який збагатився чудовим чином, утім шлях героя нагору тривало пов'язаний з його морально-етичною нерозбірливістю – спочатку він обдурює пасажирів на вокзалі, де продає сосиски, потім колег по роботі, згодом співпрацює з німцями, присвоює награбовані у євреїв цінності, відправляє хворого сина до інтернату» [Палій, 2014: 194].

Р. Семків акцентує вкоріненість творчості Ю. Винничука в карнавальній традиції й вважає його переклади прози Б. Грабала спробою «інтегрувати у вітчизняну літературу раніше репресовані форми сміхової культури» (Семків, 2015: 53). Гумор, здебільшого «чорний», пародія, гротеск, іронія й естетика трагікомічного домінують у характеротворенні образу героя-оповідача «Цензора снів». Усі його життєві досягнення й «успіхи» супроводжувалися численними обманами, шахрайством, пристосуванством і колабораціонізмом, тому генеза цього персонажа не викликає сумнівів.

5. Висновки

Таким чином, генетична спорідненість образів Яна Діте й Андреаса Попеля у творах чеського та українського письменників оприявнюється насамперед у зв'язках із архетипом Трикстера, які у романі Б. Грабала є менш виразними, ніж у «Цензорі снів» Ю. Винничука. Його рецепція в обох творах позначена різною за інтенсивністю трансформацією архетипних атрибутів. Генетична спорідненість героїв-оповідачів також відображена на мотивному та стилістичному рівнях. Якщо «Цензор снів» Ю. Винничука беззастережно можна віднести до зразків пікарескної літератури, то роман Б. Грабала лише почасти відповідає канонам цього жанрового різновиду.

Література:

1. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Введение (постановка проблемы). *Литературно-критические статьи*. Москва : Художественная литература, 1986. С. 291–352.
2. Винничук Ю. Богуміл Грабал, поет вулиці. *Грабал Б. Я обслуговував англійського короля*. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. С. 228–239.
3. Винничук Ю. Цензор снів. Харків : Фоліо, 2017. 365 с.
4. Грабал Б. Я обслуговував англійського короля. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. 240 с.
5. Качуровський І. Генерика і архітектоніка. Кн. 2. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. 356 с.
6. Палій О. Іронічний дискурс роману Богуміла Грабала «Я обслуговував англійського короля». *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*. 2014. Вип. 46. С. 188–200.
7. Палій О. Тема кризи мови в чеській прозі 60-х років ХХ століття. *Літературознавчі студії*. 2014. Вип. 42 (2). С. 180–187.
8. Підкуймуха Л. Мовне життя Львова в художніх текстах Юрія Винничука. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. 2019. Вип. 7 (75). С. 125–128.
9. Радін П. Трикстер. Исследование мифов североамериканских индейцев с комментариями К. Г. Юнга и К. К. Кереньи. Санкт-Петербург : Евразия, 1998. 288 с.

